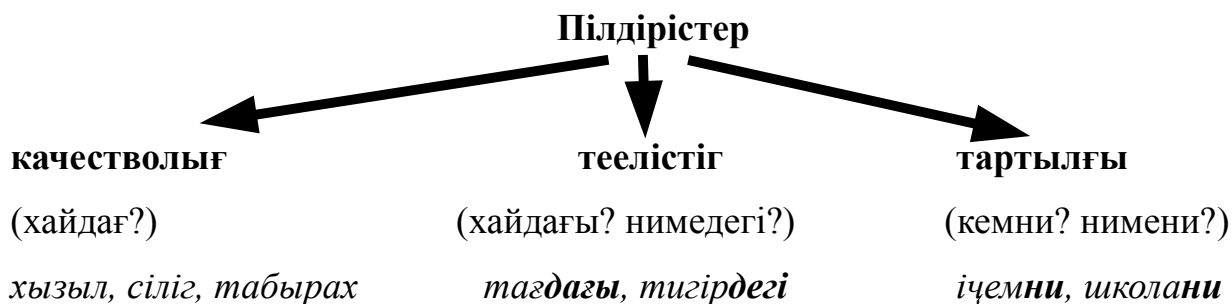

Качестволығ, теелістіг паза тартылғы пілдірістер, оларның пүдізі

Пілдірістер ползыиінаң ниме-ноолар, оңнағлар оң-пасха саринаң чарыдылчалар. Тузалары хоостыра пілдірістер **качестволығ, теелістіг, тартылғы** тузалығларға чарылчалар.

1. **К а ч е с т в о н ы т а н ы х т а п ч а т х а н** пілдірістер кізінің, аң-хустарның, малларның паза ниме-нооларның качество саринаң пілдіріглерін чарытчалар паза **хайдағ?** сурыға нандырчалар: **абахай хыс, наарсах кізі, чалахай апсах, көйтік тұлғү, хортых хозан, чоон аба, ағын хустар, сіліг чахайах, тадылығ чистек, ізіг күн, тогылах стол, пөзік агас.**

Качестволығ пілдірістер ідөк действиенің пілдіриин таныхтапчалар: **амыр чоохтанча, хазыр көрче, сіліг пүдірче.** Действиенің пілдіриин таныхтапчатхан пілдірістер чоохтағда действие оңдайы обстоятельстволар полчалар. Качестволығ пілдірістернің действиенің пілдіриин таныхтапчатханы оларның сағамғы тусха читіре лексика паза грамматика саринаң наречиелернең уйан пасхалалчатханынаң палғалыстығ.

Хакас тілінде ниме-нооның хайдағ материалнаң иділгенін паза кізінің национальнозын таныхтапчатхан пілдірістер хас-пурунғыдаң синкретичнай сөстер ползыиінаң таныхталчалар: **күмүс чаймах, алтын чүстүк, торғы плат, агас тура, хакас кізі, орыс пала, хырғыс чон, хыдат кізі.**

Качестволығ пүткен пілдірістер удаа мындағ хозымнар ползыиінаң пүтчелер:

-ЫҢ/-ІҢ, -Ғ/-Ғ: *арығ, өтіг, хуруг, пызығ, чітіг;*

-ЫХ/-ІК, -Х/-К: *артых, оодых, сыных, угзалых, чырылых;*

-аң/-ен/-ң: *ілчірең, пұлең, тўрең;*
-хах/-кек: *киліскек, полысхах, харасхах, тудысхах;*
-ым/-ім, -м: *алғым, пўктем, тығым, ыхчым;*
-ын/-ін, -н: *алын, кизін, ортын, хыйын;*
-ыр/-ір, -р: *игір, пўгир, хыйыр, хазыр;*
-чах/-чек: *эринчек, киртінчек, сырылчах, тарынчах;*
-чых/-чік: *кірленчік, кібіренчік, толгалчых;*
-аачы/-еечі: *малғыдаачы, істенеечі, ылғаачы, сөлеечі, аңнаачы;*
-чыл/-чіл, -чыл/-чіл: *тоғысчыл, иртечіл, ойынчыл, уйғучыл;*
-аах/-еек: *чөреек, хыылаах, сулаах;*
-хай/-кей, -ғай/-гей: *сылаңхай, тараңхай, чылбырхай.*

2. Теелістігі пілдірістер ниме-нооның пасха нимее, орынға алай тусха теелізін көзітчетчелер, **хайдағы? нимедегі?** сурығларға нандырчалар: ***аттығ кизи, маллығ чон, пурунғы чон, пўўнги чоох, арыгдағы ағастар, тустағы чорыхтар.*** Теелістігі пілдірістер синнігі нимес пілдірігні таныхтирға киректелчелер.

Теелістігі пілдірістер пўдізінең пўткен не полчалар. Олар мындағ хозымнар полызиинаң пўтчелер:

а) тус паза пространство тузалығ пілдірістер, адалыстарға, местоимениелерге **-дағы/-дегі, -тағы/-тегі** хозымнар хозылып, пўтчелер: ***кўскўдегі, таңдағы, соондағы, сугдағы, тағдағы, миндегі, пістегі.***

-дағы/-дегі, -тағы/-тегі хозымнар пўткен хадыл хозымнар полчалар. Оларның пўдізінде **-да/-де, -та/-те** орынғы падеж хозымнарын паза **-ғы/-гі** пілдірісі пўдірчең хозым іле көрінче;

б) иң удаа теелістігі пілдірістер **-лығ/-лігі, -нығ/-нігі, -тығ/-тігі** хозымнар полызиинаң пўтчелер: ***сал-лығ, ил-лігі, син-нігі, тыт-тығ, ит-тігі, ат-тығ.*** Пу хозым полызиинаң пўткен пілдірістер субъекттің ниме-ноолығ полчатханын таныхтапчалар. Тілчілер **-ліу** хозымның Орхон-Ким хастада табылған тастарда пазылған пічіктерде пуох тузада киректелчеткенін таныхтапчалар [Катанов, 1903; Кормушин2008, 236].

-ЛЫҒ/-ЛІГ, -НЫҒ/-НІГ, -ТЫҒ/-ТІГ хозым ползыиынаң пўткен теелістіг пїлдірістер удаа качестволығ тузаны таныхтапчалар. Аннаңар пу хозымнар ползыиынаң пўткен пїлдірістернїң хайдағ тузада киректелчеткенін сизінерге кирек: Көзідімге алза:

Пуларның сўттиг инек полған.

(çok sūt veren inek – инектің качество пїлдірии çok sūt veren inek).

Пу сөбіре пўўл сўттиг.

(çok sūtlü: ya da inek doğurdu, veya birisi sūt verdi);

Ол төреенінең кўстиг пала – Чон пўўн кўстиг;

в) **-ҒЫ/-ГІ, -ХЫ/-КІ** хозымнар ползыиынаң пўткен пїлдірістер ниме-нооның тус паза орын пїлдірии таныхтапчалар: *сағамгы, кичеегі, пўўлгі, аархы, пееркі, ыраххы.*

3. **Т а р т ы л ғ ы п і л д і р і с т е р** ниме-ноо кемни алай нимени полчатханын таныхтапчалар: *мал чонни, көгенек хызычакхти, сағыс пісти.* Олар кемни? нимени? сурығларға нандырчалар. Тартылғы пїлдірістер **-ни/-ти** хозымнар ползыиынаң пўтчелер.

Тартылғы пїлдірістер чоохтағда сказуемай полчалар. Көзідімнер:

Ағас, от, кизі, аң-хус – прай ниме чир-чайаанни.

Чирде чатхан чўглер хасти.

Тартылғы пїлдірістер, сырай местоимениелерінең хада киректелчетселер, сырайча хубулчалар:

Мин бабамнибын Піс бабамнибыс.

Син бабамнизың Сіпер бабамнизар.

Ол бабамни. Олар бабамнилар.

Тартылғы пїлдірістер, предмет тузалығ полып, падежтерче хубулчалар. Предмет тузалығ тартылғы пїлдірістернїң синтаксис функциялары алғыпча: **Паланин көрчем. Хызынинзар парча.**

Хакас тілінде тартылғы пїлдірістер тың удаа киректелбинчелер. Анзы тілде тартылғы палғалыснаң палғалысхан сөстер пірігістері паза тартылғы формада турчатхан сөстер алғым киректелчеткенінең палғалыстығ.

Идер тоғыстар

1. Текстті пастап пос алынча, анаң истілдіре хығырыңар. Пілдірістерні табыңар, оларның тузаларын чарыдыңар.

Чуртаан полтыр чарых күн алтында топ-тоғылағас хозанах. Ол хозаннардаң пір дее пасха полбаан: андағох узун хулахтығ, тырбайта сағаллығ. Хузуруғы ла пасха полар чізе. Прайзы пілче: хозаннарның хузурухтары уғаа топ-тоғылағас хысхацах. А пу хозанахти аннағох хысха. Аның үчүн паба-ічезі ағаа Содаң Хузуруғас ат пир салтыр. Паза пір хылии полған аның: уғаа хортых. Ағас алай іскіт аразында пөк парып чатчатса, үстүне пүрічек алай ба арчы са-лымы түс парза, чүрее сала ла чара чачырап парбацаң. Андағ хортығы үчүн ол прайзының хатхызы полчаң. Ағаа көпті көрген, хыйға сағыстығ Хусхун на польсчаң. (С. Карачаков)

2. Пирілген адалыстарнаң тартылғы пілдірістер пүдіріңер. Хозымнарны сиип салыңар. Хынған пілдірістернең 4-5 чоохтағ пүдіріңер.

Кізі, ипчі, тура, чир, сүт, часхы, інек, нымырт, парчых, тұлгү, мал, хоосха, көök, күгүрт, морсых, тіген, чахайах, от.

3. Иртірілген чирлерде килістіре пілдірістер турғызып, кибелісті хығырыңар. Пілдірістернің палғалысчатхан сөстерін табыңар, оларны сығара пазыңар.

Таң чарыпча көөлче тағларда,
Харасхыны хайдар-да сүріп.
үстүнде ... избебізіп,
... ай узирға чатча.

... үннең тапсапча питуғас,
Ханаттарынаң саң чіли саап,
Пос алынча ... чуртас
Усхунча, күн хараан удурлап.

(Ф. Тохтобин)

Тузаланчаң сөстер: *эрістіг, тогылах, ніске, аалдагы.*

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. - 160 с.
3. Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975. – 417с.
4. Дыренкова Н. П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. Абакан 1948. – 124 с.
5. Катанов Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка. – Казань, 1903.
6. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология / под ред. Н. А. Баскакова, Н. З. Гаджиевой и др. М.: Наука, 1997. – 557 с.
7. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции / под ред. Е. А. Поцелуевского. М.: Наука, 1997. – 767 с.
8. Тараканова И.М. Словообразование имен существительных в хакасском языке (в сопоставительном аспекте). Абакан: Хакасское книжное издательство, 2008. — 174 с. — ISBN 978-5-7091-0381-8.
9. Тараканова (Чебочакова) И.М. Диминутивы в хакасском языке. Абакан: Изд-во ООО «Сервисный пункт», 2011. — 116 с. ISBN 978-5-906247-01-8
10. Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.
11. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.